

Detta är ett utdrag ur antologin:

Casten von Otter (red)

Ute och inne i svenskt arbetsliv

Forskare analyserar och spekulerar om trender i framtidens arbete

Arbetslivsinstitutet är ett nationellt kunskapscentrum för arbetslivsfrågor. På uppdrag av Näringsdepartementet bedriver institutet forskning, utveckling och utbildning. Institutet har ca 450 anställda och finns på sju orter i landet. Forskningen är mångvetenskaplig och utgår från problem och utvecklingstendenser i arbetslivet. En viktig uppgift är kommunikation och kunskapspridning. För mer information, besök vår webbplats www.arbetslivsinstitutet.se

Arbetsliv i omvandling är en av Arbetslivsinstitutets vetenskapliga skriftserier. I serien publiceras avhandlingar, antologier och originalartiklar. Främst välkomnas bidrag avseende vad som i vid mening kan betraktas som arbetsorganisation och arbetsmarknad. De kan utgå från forskning om utvecklingen av arbetslivets organisationer och institutioner, men även behandla olika grupper eller individers situation i arbetslivet. En mängd ämnesområden och olika perspektiv är således tänkbara.

Författarna till bidragen finns i första hand bland forskare från de samhälls- och beteendevetenskapliga samt humanistiska ämnesområdena, men även bland andra forskare som är engagerade i utvecklingsstödande forskning. Skrifterna vänder sig både till forskare och till andra som är intresserade av att fördjupa sin förståelse av arbetslivsfrågor.

Manuskripten lämnas till redaktören som ombesörjer att ett traditionellt ”refereeförfarande” genomförs. I huvudsak publiceras bidrag från forskare med anknytning till Arbetslivsinstitutet.

Den vetenskapliga skriftserien *Arbetsliv i omvandling* är utgiven av Arbetslivsinstitutet. Ytterligare exemplar kan beställas från:

Arbetslivsinstitutet, förlagstjänst
c/o Hellmans förlag
Box 316
641 23 Katrineholm
tel: 08-619 69 00
fax: 0150-788 88
e-post: forlag@arbetslivsinstitutet.se
webbplats: www.arbetslivsinstitutet.se

ARBETSLIV I OMVANDLING

Redaktör: Eskil Ekstedt
Redaktion: Marianne Döös, Jonas Malmberg, Anita Nyberg,
Lena Pettersson och Ann-Mari Sätre Åhlander

© Arbetslivsinstitutet & författare, 2003
Arbetslivsinstitutet,
SE-113 91 Stockholm

ISBN 91-7045-680-1
ISSN 1404-8426
Tryckt hos Elanders Gotab, Stockholm

Elisabeth Sundin

Små företag – lösning på vad och för vem?

Det är de stora företagen som skapar de små företagens villkor och som avgör vilken typ av företag som kan överleva på marknaden, skriver Elisabeth Sundin.

Småföretag och entreprenörer – expanderande och älskade

”Småföretak i et stordrifssamfunn” var titeln på den del av den norska maktutredningen som behandlade små och medelstora företag. Den publicerades för mer än 20 år sedan (1980) men skulle kunna sättas som rubrik också över detta kapitel som behandlar Sverige idag – och kanske också i framtiden.

En utgångspunkt för framställningen är den stora positiva betydelse som nu tillskrivs små och medelstora företag (SMF) på snart sagt alla offentliga arenor. Politiker från alla partier betonar vikten av små- och medelstora företag och menar att deras verksamhet bör underlättas. Vidare har småföretag och entreprenörskap blivit ett etablerat forskningsområde. Professurer i ämnet finns runt om i landet och vid alla universitet och högskolor ges specialkurser i entreprenörskap.¹ Småföretagaren, och alldeles särskilt då nyföretagaren, ses som vår tids hjälte. Men vad är ett litet företag? Vad är en entreprenör? Och varför är just små företag stödvärda och positiva?

Småföretagsfördelar

Svaren, eller snarare föreställningarna om svaren, på den sist nämnda frågan rör sig både på samhällelig, organisatorisk och individuell nivå. Det brukar ofta anföras att små företag svarar för en stor del av sysselsättningen, cirka en tredjedel, av dem som finns i arbete idag. Vidare betonas att småföretagen utgör en stödtrupp till storföretagen genom att fungera som underleverantörer och stå för en del av den flexibilitet som de stora organisationerna anses sakna.

Små företag anses vara innovativa och förnyande. Hos dem utvecklas nya produkter och tjänster som prövas förhållandevis lätt och snabbt på marknaden efter-

¹ Se text i information från ESBRI, Institutet för entreprenörskap och småföretagsforskning som har som uppgift att fungera som en länk mellan forskare och allmänt. På hemsidan och i informationsbladet *Entré* publiceras regelbundet nyheter både inom forskning och utbildning. Se också antologin *Images of Entrepreneurship and Small Business* redigerad av Bengt Johannisson och Hans Landström.

Elisabeth Sundin är professor i företagsekonomi. Hon forskar kring små och medelstora företags problem och villkor samt den offentliga sektorns omvandling. Sundin anlägger ofta, men inte alltid, genusperspektiv i sin forskning.

E-post: Elisabeth.Sundin@Arbetslivsinstitutet.se

som SMF är mindre byråkratiska än de stora. Genom sin litenhet har nyckelaktörer nära till marknaden och kan lyssna på kunders och konsumenters önskemål. I dem och genom dem kan nya idéer prövas. De är ekonomins smörjmedel. Det sistnämnda innebär också att småföretag för dem som arbetar i dem är goda miljöer.

Småföretag, kanske särskilt de allra minsta som endast sysselsätter sin ägare, så kallade mikroföretag eller soloföretag, anses vara det naturliga valet för alla dem som vill vara sina egna – för dem som inte vill ha någon chef, för dem som vill bestämma själva, för dem vilka självständigheten är företagandets kärna och drivkraft osv. Det är människor som uttrycker åsikter som dessa som anses vara de klassiska entreprenörerna.²

Trots de stora förändringar som skett med ny teknik, globalisering, nya politiska regimer osv, tycks retoriken avseende de små företagen vara bestående och förhållandevis lik den som fördes för trettio år sedan. Det framgår t ex av Anders Lundströms och Lois Stevensons (2001) och Stevensons och Lundströms (2001, 2002) genomgång av småföretagspolitiken i ett antal länder samt av den av Zoltan J Acs (1999) redigerade volymen om småföretagens betydelse.

Därtill kommer att SMF ger en möjlighet för missgynnade grupper på arbetsmarknaden, såsom kvinnor och etniska minoriteter, att få använda sin kompetens. Småföretagens positiva potential framhävs också i dagens svenska debatt. En ofta framförd ståndpunkt är att sjukskrivningar och utbrändhet har ett starkt samband med orimliga arbetsförhållanden i dagens arbetsliv, dvs i organisationerna och på arbetsplatserna.³ De stora organisationerna är byråkratiska och ger inte människor möjlighet att utvecklas och agera. Ansvar följs inte av befogenheter och belöningar. Avståndet mellan ledare och ledda kan vara stort, både absolut och symboliskt. Det skapar så stor frustration att människor blir sjuka. Sådana missförhållanden undviks i små organisationer med en närhet mellan ledare och ledda hävdas det.

En annan dagsaktuell argumentation utgår från att de allmänna vård- och omsorgssystemen sviktar eller förutses svikta. Finansieringsfrågan är problematisk och svårigheterna att rekrytera anställda är omtalad. Många små alternativa utförare, istället för en monopolproducent i varje kommun och landsting, ses av många som en väg ur dilemmat på flera sätt. Flera företag anses öka konkurrensen om arbetskraften och därmed kan de anställdas löner höjas och benägenheten att söka sig till vård- och omsorgsarbete öka. Små omsorgsföretag förväntas också ha de allmänna positiva småorganisationskaraktäristika vilka bidrar till att göra sektorn mera attraktiv för anställda.

² Dessa så kallade småföretagsfördelar lanserades explicit i den engelska Boltonrapporten som publicerades 1971 och följdes sedan i Sverige av forskning, utredningar och propositioner. Också i andra länder kan iaktas samma mönster och initiativ (Andersson 1983, Lundström & Stevenson 2001, Stevenson & Lundström 2001, 2002).

³ I kapitlet används begreppen "organisation" och "företag" synonymt.

På ovan anförda grunder kan hävdas att framtiden hör de små företagen och entreprenörerna till. Jag menar att så är fallet bara på en mycket ytlig nivå. Innan jag kommer in på hur och varför jag ser det så måste dock några rader ägnas åt skillnaden mellan entreprenörer och småföretagare respektive entreprenörskap och småföretagare. En distinktion som alltför sällan görs.

Småföretagare och entreprenörer

Småföretagare används ofta synonymt med entreprenör på samma sätt som företagande och entreprenörskap gör det. Denna sammanblandning görs inte bara av lekmän och debattörer utan också av beslutsfattare och i policydokument (Stevenson & Lundström 2002). Men alla småföretagare är inte entreprenörer och alla entreprenörer är inte småföretagare. Enligt Nationalencyklopedin är en entreprenör ”en person som i konkret handling skapar ny affärsverksamhet”. Även om det inte förekommer i encyklopedin så är det påtagligt att det numera ofta också innehåller en dimension av förekomst av tillväxt, och i politiska sammanhang, önskan om tillväxt (se t ex Wennekens & Thurik 1999). Det anförs ofta att tillväxten emanerar från de små företagens innovativitet både vad gäller process och produkt. Så konstaterar t ex Henrekson (2001) ett positivt samband mellan ekonomisk tillväxt på makronivå och högt nyföretagande.

Det är troligtvis så att de flesta små företag och småföretagare aldrig har varit entreprenörsdrivna respektive entreprenörer i encyklopedins mening. De flesta småföretag har, troligtvis, startats och drivits för att ge sin utövare en försörjning och/eller möjlighet att utöva sitt yrke. ”Brödföretagande” sätts ofta, inte utan ett visst förakt, som rubrik när den första, försörjningsaspekten, betonas och solo-företagare eller mikroföretagare då den sistnämnda, yrkesaspekten, anses vara den mest framträdande. Dessa beteckningar har anknytning till den forskning som finns kring småföretag och småföretagare, särskilt med betoningen av vilka individuella incitament och kontextuella faktorer som ligger bakom nyföretagandet och dess förändring över tid och rum. Antalet möjliga hänvisningar och referenser är i detta sammanhang många. Här skall jag begränsa mig till att relatera Dieter Boegenholds (1989, 1999)⁴ resonemang eftersom de väl anknyter till de iakttagelser och resonemang som redovisas och förs i detta kapitel.

Boegenhold betonar att företagarens vilja att vara sin egen visserligen är central, men den måste kopplas ihop med individens arbetsmarknadsposition för att förstå företagarens skäl till att starta, till att utveckla företaget och till benägenheten att bli kvar på marknaden i egen regi. De bästa utsikterna har naturligtvis de med en stark arbetsmarknadsposition och en stark önskan att bli sin egen. De sämsta utsikterna har de med svag position på arbetsmarknaden och liten önskan att bli företagare. De vill så snabbt som möjligt få en reguljär

⁴ Dieter Bögenholds efternamn stavas ibland Boegenhold. Jag har använt den stavning som tillämpas i respektive källa.

anställning. Boegenhold (1999) sammanfattar de olika alternativen i en matris som på sin ena axel har ”önskan att bli sin egen” och på den andra ”arbetsmarknadspositionen”. Båda axlarna delas in i tre grader; liten, neutral och hög respektive svag, neutral och god. Jag kommer senare att anknyta till denna ”9-fältare”. Boegenholds iakttagelser styrks också av andra forskare som konstaterat individens varierande orsaker till att starta eget. Inom forskningen förutsätts inte längre alltid att alla egenföretagare tillhör entreprenörlivsformen och brinner för att vara sina egna. Särskilt har forskningen med genus- och mångfaldsperspektiv på företagande betonat denna splittrade bild (Sundin & Holmquist 1990, Holmquist & Sundin 2002, Khosravi 2001).

Vilken trend?

Jag menar att några av de klassiska småföretagsfördelarna aldrig har förelegat i den utsträckning som ”småföretagens vänner”⁵ hävdar. I den mån de verkligen har gällt så är detta nu i fundamentala avseenden ändrat. Dessa i småföretags-sammanhang kätterska påståenden skall jag försöka underbygga i resten av kapitlet. I nästa avsnitt skall dock det ökande antalet små företag belysas. Det är en trend som ofta framhålls. Jag hävdar dock att detta inte, som exempelvis Pettersson (2000) anför vilket relateras i en utredning från Näringsdepartementet i år (Ds 2003:27), är ett tecken på att de små företagen har en stärkt ställning på marknaden utan på det rakt motsatta – deras försvagade ställning på marknaden. Detta är en trend som tycks vara utan återvändo. Har den någon betydelse – och så fall för vem? Kapitlet syftar till att beskriva och diskutera dessa påståenden och frågor.

Sverige – småföretagarland

Sveriges ekonomi beskrivs ofta som extremt beroende av ett litet antal stora dominerande företag. Det är sant ur många synvinklar sett. Men Sverige kan också betecknas som ett riktigt småföretagarland.

I Sverige fanns år 2001 cirka 830 000 företag verksamma på knappt 900 000 arbetsställen. I dessa organisationer sysselsattes mer än 3,5 miljoner människor. (SCB 2002, tabell 3 och 6). Det är en totalsiffra som exempelvis inkluderar myndigheter. Dem är vi inte annat än indirekt intresserade av här. Siffran inkluderar också jordbruksföretag som vanligtvis inte beaktas i uppgifter och diskussioner kring företagande. Dem tar jag med här vilket motiveras mer senare. Enligt

⁵ Uttrycket ”småföretagens vänner” myntades mig veterligen av Dick Ramström som då han tillträdde en professur i företagsekonomi i Umeå startade undervisning och forskning om små och medelstora företag. Han gjorde en pionjärinsats. Några av de tidiga arbetena, skrivna av Ramström och hans medarbetare, samlades i antologierna *Mindre företag – problem och villkor* år 1971 samt *Små företag – stora problem* år 1975. Dick Ramström har senare fortsatt med denna forskning exempelvis i boken *Soloföretag* (2000)

gångse presentationssätt finns det cirka 665 000 företag i landet. Av dessa är drygt 1 100, dvs 0,2 procent, stora, dvs med mer än 200 anställda. Nästan 70 procent har inga anställda alls utan är så kallade soloföretagare. De stora svarar dock direkt för en tredjedel av den i Sverige totala sysselsättningen, medan 15 procent av de sysselsatta på arbetsmarknaden är soloföretagare.

Nyförstagandets utveckling väcker alltid stora rubriker. Högt nyförstagande omtalas som positivt och lågt som negativt. Under de senaste tio åren har nyförstagandet varierat från drygt 22 000 år 1993 till nästan 38 000 år 2000 (SOS 2002, tabell 1). Nyförstagandet har medfört att det år 2000 fanns 47 000 flera företag än år 1990. Starkast var ökningen för dem utan anställda, dvs soloföretagarna, som blev 22 000 flera på tio år. Men också de med anställda ökade (Ds 2003:27).

ITPS⁶ försöker att i sin statistik skilja det genuina nyförstagandet från det som bara är nya registreringar t ex genom byte av företagsform. ITPS är angelägna om att använda sig av verksamhetsbegreppet, något som jag också gör här. Den typiske nyförstagaren är enligt ITPS

En enskild näringsidkare med verksamhet inom ”Finansiell verksamhet och andra företagstjänster” i Stockholms län. Företaget omsatte mindre än 30 000 kronor och sysselsatte 1,7 personer varav 0,8 på heltid. Företagaren var en svensk man i åldern 39 år med eftergymnasial utbildning. Innan företagsstarten hade han arbetat i samma bransch i vilken han nu startat företag.

Tabell 1: Antal och andel nystartade företag 2001 fördelade på bransch samt andel av företagsbeståndet (från: SOS 2002, tabell 2 och 3).

Näringsgren	Antal ny-startade företag	Andel av nyföretagen	Nystartarnas andel i respektive näring
Industrinäringar	5 751	15	5,4
Tillverkning och dylikt	2 469	7	4,6
Byggnadsverksamhet	3 282	9	6,2
Tjänstenäringar	29 819	85	7,9
Varuhandel, rep, restaurant, hotell	6 971	19	5,1
Transport, kommunikation	1 473	4	4,8
Finansiell verks, företagstjänster	13 763	39	10
Utbildning, hälso-, sjukvård samt andra samhälls- och person tjänster	7 611	20	10,8
Samtliga näringar	35 570	100	

⁶ ITPS, Institutet för tillväxtpolitiska studier, är den myndighet som har statistikansvaret för nyförstagandet som en av sina uppgifter. I referenslistan återfinns materialet från ITPS under SOS, S2002:008 och S2003:005.

Närmare 85 procent av de nya företag som etablerades år 2000 gjorde det inom tjänstesektorn. Följaktligen etablerades 15 procent av de nya företagen inom industrinäringarna vilket framgår av tabell 1.

I avsnittet ovan antydde att företagare finns av olika slag – entreprenöriella såväl som oföretagsamma. Många har gjort försök att klassificera och gruppera företagare efter denna och andra dimensioner. I det här sammanhanget väljer jag att referera Herman Schmid (1999) eftersom han tydligt beaktar sambandet mellan arbetsmarknaden och företagande. För en grupp individer kan företagande ses som en ren arbetsmarknadsstrategi – en självanställning i väntan på att bli anställd av någon annan. En helt annan kategori utgör de professionella personer som väljer att sälja sin kompetens som företagare i egen regi. Av det slaget finns både yrkesmän, exempelvis snickare, och professionella i den strikta bemärkelsen, såsom advokater. Schmid har också med de klassiska entreprenörerna i sin klassificering. Som en fjärde grupp lanserar han företagare som snarast är ledare och starkt inriktade på sociala relationer och nätverk till gagn för företaget. Den gruppen brukar inte sällan bortdefinieras inom entreprenörsforskningen såsom inte varande ”riktiga” entreprenörer. Att de har stor betydelse i den moderna ekonomin är dock uppenbart och en av de slutsatser som kan dras av min framställning (jfr också Hjort 2001).

Nya och gamla frågor

Uppgifterna om företagsbeståndet och nyföretagandet är den bakgrund mot vilken diskussionen i detta kapitel förs. De frågor som står i centrum är hur den sentida utvecklingen av småföretagandet skall tolkas. Vilken typ av företagare och nyföretagare har vi i dagens Sverige? Vilken framtid hör småföretagen och småföretagarna till? Vilken är relationen mellan små och stora företag och organisationer – uttryckt på ett något annat sätt – hur fria är de fria företagen? Sammantaget bidrar dessa frågor, och eventuella svar, till diskussionen kring svaren på den inledningsvis ställda frågan om varför SMF är så positiva och varför de är så stödvärda. Vilka slutsatser som skall dras är beroende av vilket synsätt, vilken teoretisk infallsvinkel, vi väljer att tolka iakttagelserna ifrån. Men tolkningarna har också en ideologisk politisk dimension.

Jag kommer nedan att försöka belysa frågeställningarna med hjälp av offentlig statistik samt egna och andras erfarenheter. De frågor jag ställer kan inte lätt besvaras. De som konstruerat statistiken tycks inte ha haft dem i åtanke. I den mån de förekommer i undersökningar är företagarnas villighet att svara inte så stor. Det finns en stark önskan hos småföretagarna och småföretagarnas vänner att betona friheten i småföretagandet. Det finns heller ingen önskan hos de stora organisationerna att påtala beroendeförhållanden. Relationer mellan små och stora företag och organisationer är ofta inte heller alltid entydiga. Relationerna

kan utnyttjas olika, de kan tolkas olika och de kan förändras över tid och rum. Det kommer att framgå av framställningen nedan.

Det tentativa i framställningen gör att jag begränsar mig till några sektorer. Jag kommer inledningsvis att nämna de tillverkande företagen. De är, fortfarande, ”företagen i våra hjärtan”. Jag väljer därefter att presentera den sektor där andelen som kommer från anställning och övergår till att starta eget inom samma sektor är störst. Det är byggsektorn, en sektor med en lång tradition av övergångar mellan anställning och jobb i egen regi.

Den största nyföretagarandelen finns inom de två sektorerna ”finansiell verksamhet och företagstjänster” samt inom ”utbildning, hälso- och sjukvård samt andra samhälls- och personliga tjänster”. Det är värt att reflektera kring.

De största småföretagssektorerna är av tradition detaljhandel och jordbruk. De sistnämnda brukar inte uppmärksammas i några småföretagssammanhang varför jag väljer att lägga dem allra sist bland de exempelsektorer som behandlas.

Olika sektorer på lika villkor?⁷

Tillverkande företag – klassiska och trängda

De tillverkande företagen är fortfarande, som nämndes ovan, ”företagen i våra hjärtan”. Det visas på många sätt. Ett är att Gnosjöregionen, med sin för svenska förhållanden osedvanligt höga andel av tillverkande små och medelstora företag, ständigt framhålls som den norm som andra regioner mäts emot. Delegationsbesök från andra delar av landet har kommit i decennier. Företagens arbetande i nätverk framhålls också som föredömligt och det livliga nyföretagandet är berömt. Vad som stundom också nämns som positivt är att flera av företagen producerar för en slutvarumarknad. De är ”de små jättarna”. Det mest typiska också där är dock att småföretagen är underleverantörer till stora företag. Underleverantörernas position relativt sina större kunder har försvagats under de senaste decennierna, bland annat på grund av den avståndsöverbryggande informationstekniken. Order kan, bokstavligen, gå från beställarens beslutsfattare direkt in i tillverkarens maskiner. Många svenska storföretags nära samarbete med, eller uppgång i, internationella företagskonstellationer, har än mer försvagat de små svenska företagens relativa position. De skall tävla med internationella underleverantörer som ofta är betydligt större än de svenska och nära knutna till köparna på olika sätt. ”Småföretagaren i våra hjärtan” är trängd i den moderna ekonomin. Är företagaren som självständig aktör överspelad genom att de villkor han arbetar under är hårt styrda och reglerade av de stora företagen?

⁷ Uppgifterna som refereras i detta avsnitt kommer, om inte annat anges, från SOS. S2002:008, *Nyföretagandet i Sverige 2000 och 2001* (2002) ITPS och SCB *Basfakta 2002. Tabeller ur företagsregistret*. SCB, tabell 3. Företag (FÖ) och anställda (AN) fördelade på näringsgren och storleksklass 2001 och tabell 6. Arbetsställen (AE) och anställda (AN) fördelade på näringsgren och storleksklass 2000.

Byggsektorn – anställda och företagare

Byggsektorn är den sektor där de som på senare år startat eget i högst utsträckning varit anställda i samma bransch. Så är fallet för mer än hälften av dem som år 2001 startade eget. Ytterligare tio procent uppgav att de varit arbetslösa då de startade. Endast drygt 15 procent kom från en annan bransch än byggbranschen.

Byggsektorn domineras, liksom andra sektorer, av små företag. Den absoluta majoriteten har ingen eller ett fåtal anställda. En tiondel av de som arbetar där gör det som egen företagare. Ett hundratal företag har mer än 100 anställda. Branschen brukar betecknas som extremt konjunkturberoende och har ibland använts som en konjunkturregulator. Under tidigare nedgångar har branschens stora företag gjort sig av med många anställda men låtit dem arbeta kvar i egen regi. Ett nyföretagande i den branschen har länge, delvis, kunnat ses som ett direkt utslag av de stora företagens beslut och strategier. Kanske kan sådana strategier spåras också i senare års siffror?

I den rapport från Näringsdepartementet (Ds 2003:27) som behandlar de så kallade kombinatorerna, dvs företagare som kombinerar företagandet i en sektor med en anställning eller ett annat företagande, framstår företagare som hör hemma inom byggnadsindustrin som extrema dels genom att de har en så hög överlevnadsgrad, dels genom att de uppger sig vara nöjda med att kombinera. De vill mer än andra fortsätta att kombinera och har minst av alla registrerade grupper en önskan om att övergå till ett heltidsföretagande. Kombinatorerna fortsätter alltså att vara anställda och beroende av sin arbetsgivare. Kan kombinatorerna i byggbranschen tänkas representera en slags frihet inom dessa trygga ramar medan de som går till ett rent egenföretagande tappar tryggheten utan att för den skull nå friheten?

Tjänstesektorer med stort nyföretagande

Nästan 40 procent av de nya företagen år 2001 startade inom vad som betecknas som Finansiell verksamhet och företagstjänster. Sektorn är till och med en mer utpräglad småföretagssektor än detaljhandeln. Andelen nya företag i sektorn var år 2001 tio procent av hela företagsbeståndet. Det är alltså en mycket livlig sektor ur företagandeperspektiv sett.

Sektorn domineras inte av ett fåtal stora företag på samma sätt som t ex detaljhandeln. Det finns visserligen numera också internationella företag inom denna servicesektor men de dominerar inte, det är min hypotes, marknaden – åtminstone inte ännu. Stora företag köper företrädesvis sina företagstjänster av andra stora företag men det tycks, fortfarande, finnas ett visst utrymme för de små.

Den snabba omsättningen i branschen och det livliga företagandet kan delvis antas vara ett utslag av nedgången inom IT-relaterade sektorer. Det är också jämförelsevis många av nystartarna, mer än 40 procent, som gick till företagandet från en anställning i samma bransch, och mer än tio procent som säger att de

gjorde det för att de var arbetslösa eller befarade arbetslöshet. Det intryck som ges av statistiken är företagare i rörelse i avvaktan på att marknaderna skall stabiliseras. Detta intryck styrks också av att var tionde av kombinatörerna inom branschen hellre skulle vilja vara enbart anställda. Det är en högre siffra än i någon annan sektor.

Den andra av de sektorer som har högst nyföretagarandel, tio procent, under senare år är Utbildning, hälso- och sjukvård samt andra samhälls- och personliga tjänster, dvs verksamheter som under många decennier varit dominerade av den offentliga sektorn, även om antalet och andelen SMF varit och är större än de flesta tror. Det senaste decenniets avregleringar av den offentliga sektorn har i stor utsträckning berört just verksamheter inom utbildning, hälso- och sjukvård. Påtagligt är, vill jag hävda, med vilken snabbhet som ett antal stora aktörer etablerat sig och numera dominerar marknaden. Det börjar bli som inom detaljhandeln, vilket beskrivs mer i nästa avsnitt. Det ögat möter vid en promenad genom många av Sveriges städer är inte skylten för den lokala friskolan "Alternativet" utan den nationella "Kunskapsskolan". Hur rättvisande ögats snabba intryck är återstår dock att utröna. Vissa av de alternativa etableringarna har varit både goda marknadsförare och aktiva i den politiska debatten vilket kan medföra att deras antal och inflytande överskattas. Viss hjälp att verkligen utröna "sakernas tillstånd" kan dock erhållas från den offentliga statistiken.

Statistiska Centralbyrån har ett särskilt program "Offentlig ekonomi" som följer utvecklingen av privatiseringen av välfärdstjänsterna barnomsorg, skola, vård- och omsorg samt hälso- och sjukvård (SCB, Statistiska bilder av privatiseringen av välfärdstjänster). Redovisningen görs efter juridisk form och ägarkategori. De privatägda företagen är de som intresserar oss här. Den kategorin är i SCBs redovisning indelad i aktiebolag, ekonomiska föreningar, dvs föräldra-kooperativ och liknande, ideella föreningar samt stiftelser och liknande. Tyvärr går det inte att av SCBs publicerade material utröna vilka av de privata företagen som är små och lokala och vilka som är stora och nationella eller internationella. Klart är dock att de privat ägda aktiebolagen växer snabbast. De offentligt ägda företagen är dock störst. "Landstingens köp av verksamhet har ökat dramatiskt de senaste åren" finns som en rubrik i "Statistiska bilder av privatiseringen av välfärdstjänster". Även kommunerna har ökat sina köp. Det är alltså fråga om en expanderande marknad skapad genom stora organisationers förändrade utförarstrategier.

Som framgått är det stora organisationer som snabbt tycks utnyttja den nya situationen. Men inte enbart. En indikation på hur de små företagens position utvecklas kan vara uppgifterna om anställda som fortsätter sin verksamhet i egen regi genom så kallade avknoppningar. SCB konstaterar därvidlag att avknoppningarna inom barnomsorgen är modesta, att det inom grundskola förekommer "endast i ett fåtal kommuner", och att det för gymnasieskola, komvux och kommunal musikskola är "mycket sällan förekommande". Däremot är det vanligt

inom vård- och omsorg (30 kommuner) respektive hälso- och sjukvård (hälften av landets landsting). Det är ändå bara åtta procent av dem som lämnat det offentliga och övergått till det privata inom vård- och omsorg. Det är 17 procent av dem som lämnat en anställning inom den offentliga hälso- och sjukvård som gjort det för att starta eget tillsammans med några arbetskamrater. Den absoluta majoriteten får alltså anställning hos annan. Min slutsats är att det framförallt är stora företag, med olika typer av ägare, som blir de som kan utnyttja den nya marknad som de offentligt finansierade välfärdstjänsterna utgör. Det innebär dock inte att inget utrymme alls finns för små. Det har jag och mina kollegor sett t ex vid studier av VIAM-företag⁸ och vid studier av dem som försökt etablera sig som leverantörer av tjänster till Norrköpings kommun. Det kan finnas vissa nischer som, av olika skäl, lämnas av de stora. Det kan finnas utrymme för innovativt tänkande. De små som vi stött på beklagar dock närmast utan undantag att sektorns hela logik är ett tänkande i ”stort” (se Tillmar kommande och Persson kommande). Arbetar dessa små företag på villkor som gör att beteckningen ”Småföretak i ett stordriftssamfund” är en adekvat beteckning?

Detaljhandeln – vår (näst största) småföretagssektor

Påståendet i rubriken, att detaljhandel är vår näst största småföretagssektor, kan diskuteras och är beroende av på vilken detaljeringsnivå som beräkningen görs. Den största är, enligt mitt sätt att se, jordbruk. Statistikens näst största grupp ”andra företagstjänster” är som jag ser det så splittrad att jag väljer att ge detaljhandeln den andra positionen.

Detaljhandeln sysselsätter mer än 200 000 människor fördelade på nästan 65 000 arbetsställen. Det är alltså en sektor präglad av små enheter och så har det också varit.

Detaljhandeln vänder sig till slutkonsumenter och deras återkommande behov. Det är ofta fråga om dagligvaruhandel, dvs köpare och säljare möts dagligen. Denna omständighet medför också att detaljhandels geografiska spridning i stort sett överensstämmer med befolkningen. En viss frikoppling har dock skett avseende det sista under de senaste decennierna. Externa etableringar och centra, framförallt i form av köpcentra i närheten av städer och tätorter, har vuxit kraftigt framförallt på bekostnad av butiksbestånden i förorter och glesbygd. Den rena centrumhandeln tycks ha klarat sig bättre (se en rad rapporter från Handelsutredningsinstitut, t ex Ranhagens från 2002 samt tidskriften *Supermarket*, t ex nr 9 från år 2000). Den rumsliga lokaliseringen av handeln engagerar många kommunala aktörer. Den aspekt jag här skall ta upp, de stora organisationernas faktiska dominans, är inte så uppmärksammas. Den upplevs förmodligen inte av

⁸ VIAM är namnet på ett bolag som etablerats av Vårdförbundet för att hjälpa medlemmarna att starta eget. En studie pågår av VIAM. Hittills har en rapport av Ellinge och Lofstrand publicerats år 2002. Alma Persson kommer under hösten med en andra.

konsumenterna, kommunala företrädare och andra med ansvar för varuutbudet och dess tillgänglighet, som ett tydligt och stort problem.

En promenad längs affärsgatorna i en svensk stad är numera snarlik promenaden i nästa. Det är i stort sett samma butiker som finns överallt. Tydligast är det då de har samma namn. De har då också samma produkter, samma dekorationer och, vilket inte är synligt för ögat, samma redovisningssystem. Andra butiker har egna lokala namn men markerar med en skylt i fönster och/eller annons att de tillhör en samarbetsorganisation. De sistnämnda varierar i omfattning och inriktning och har ofta skapats av ursprungligen självständiga handlare som slutit sig samman för att skaffa sig stordriftsfördelar i den konkurrens som finns. För de förstnämnda, dvs de som tillhör en kedja, kan den formella positionen variera. För kunderna är det i allmänhet omöjligt att avgöra om den butik de handlar i har ägare på börsen, i utlandet eller i Stockholm, eller om hon/han ser ägaren framför sig. I det sistnämnda fallet är det inte sällan fråga om franchising.

Franchising förekommer i flera branscher och sektorer men är särskilt vanligt inom detaljhandel. Franchisekoncepten ger franchisetagare mycket olika villkor. Inom några kedjor, eller koncept som termen ofta är, krävs ganska stora kapitalinsatser av franchisetagaren medan andra är mindre krävande därvidlag. Gemensamt är att relationen franchisegivare-franchisetagare är kontraktsreglerad. Franchisegivaren står i allmänhet för affärsidé, logotype, inredning osv och ger franchisetagaren rätt att utnyttja allt detta. Trots det ofta hårt reglerade kontraktet både vad gäller form och innehåll driver tagaren verksamheten juridiskt och ägarmässigt fristående och registreras som ett fristående företag. I praktiken ligger relationen ofta snubblande nära ett anställningsförhållande men utan de regler för arbetstider osv som finns i lag och avtal.

I den tendens som jag beskriver för detaljhandeln har livsmedelsdetaljhandeln varit en föregångare. Det finns numera knappt en helt självständig livsmedelsdetaljhandlare. Den absoluta majoriteten tillhör ett av de få block som dominerar den svenska marknaden. Oligopolsituationen anses vara en av anledningarna till de internationellt sett höga svenska matpriserna. Den ökande konkurrens som nu förväntas kommer från stora internationella företag såsom det tyska Lidl. I det perspektivet är de stora svenska konstellationerna små – något som de försöker hantera genom ökat samarbete, något som också berörs mera nedan då jordbrukssektorn diskuteras.

Innebär dessa tendenser att de små butikerna inte kan ses som representanter för en småföretagssektor utan för stora enheters strategi att presentera sig som små? Finns det något utrymme för den som vill starta en alldeles egen självständig butik? Är tiden för ”butikerna i våra hjärtan” förbi?

Jordbruket – vår största småföretagssektor

Jordbruksföretag ingår inte i småföretagspolitiken och de brukar inte uppmärksammas av forskare inom SMF-fältet. I det här sammanhanget anser jag dock att de är intressanta av flera skäl. För det första är de så många. För det andra har jordbrukarna ibland fått representera själva sinnebilden av entreprenörlivsformen, dvs företaget som livsform och viljan att vara sin egen (Höjrup 1983, Sundin & Holmquist 1990) För det tredje håller dessa företag på att diversifieras och etablera sig i ”upplevelsebranschen” både med produkter, såsom ”Butiken-på-landet”-konceptet och tjänster såsom lantbruksturism.

Jordbruksföretagen, i aktuell statistik betecknade som ”Jordbruksföretag och serviceföretag till jordbruk” är den enskilt största företagsgruppen. Företagen och arbetsställena är nästan lika många, dvs verksamheten är koncentrerad till en gård vilket kan vara en indikation på företagets storlek. Nästan hälften av de som är anställda i jordbruksföretag är det på arbetsplatser med färre än fem anställda. Alla företagare som har jordbruk arbetar inte i företaget men nästan 35 000 av jordbruksföretagarna gör det. Antalet företagare är större än antalet anställda. (Statistisk Årsbok 2002, tabell 304).

Jordbrukssektorn är i sanning en småföretagssektor dominerad av mycket små företag i anställda per enhet räknat. Innebär det att jordbrukarna faktiskt är de typiska självständiga företagarna? Jag menar att den frågan inte obetingat kan besvaras jakande eftersom det inom sektorn agerar några mycket stora och dominerande aktörer. De stora är visserligen grundade och formellt ägda av många små ägare men det garanterar ingen småföretagsprägel eller spritt inflytande.

De stora organisationerna inom jordbrukssektorn uppträder i olika skepnader t ex LRF, Lantbrukarnas Riksförbund (LRF, information från LRFs hemsida www.lrf.se). LRF är nästan allomfattande med sina mer än 150 000 medlemmar verksamma i 80 000 företag. Verksamheten är mycket diversifierad och omfattar både inköp, distribution, produktion och försäljningsverksamhet genom affärsdrivande bolag. Därtill kommer också serviceföretag som bistår med finansiering, råd, försäkringar och annan företagsservice. Det är ingen överdrift att påstå att en LRF-medlems hela liv kan ligga i organisationens händer. Det medför en mängd fördelar men också en situation som ingalunda präglas av den klassiska entreprenörlivsformens frihet och självständighet. Den stora organisationen kräver lojalitet och regelföljande. Alternativ, såsom den företagare som sökte starta ett konkurrerande mejeri, Hammerdals Mejeri, i Jämtland för cirka 20 år sedan, bekämpas med resoluta ekonomiska medel. Uppstickaren fick lämna marknaden (se t ex artiklar i Östersundsposten från 29/9 1981 till 20/6 1988).

LRF och dess olika organisationer samarbetar nu, i olika juridiska konstruktioner, med utländska organisationer och företag. Slutsatsen, i detta sammanhang, är alltså en fråga om jordbrukssektorn domineras av få stora orga-

nisationer verksamma på den internationella arenan snarare än av många små företag?

Små företag – lösning på vad och för vem?

Rubriken ovan är densamma som satts för hela kapitlet. De två frågorna skall jag söka problematisera med hjälp av framförallt Boegenholds och Schmidts indelningar samt utifrån den utveckling som ovan presenterats för fem olika sektorer.

Gängse forskning om små och medelstora företag har sin utgångspunkt i det lilla företaget och dess ägare/grundare. Det är ägarens/grundarens incitament, bevekelsegrunder och omständigheter som sätts i fokus. Jag menar dock att vi kan komma längre i förståelse om vi utgår från de stora företagens och organisationernas incitament, bevekelsegrunder och omständigheter. De är de som skapar de små företagens villkor och avgör vilken typ av småföretagare som kan överleva på marknaden. Ty det är, som konstateras i Ds 2003:27 så att

det ökande nyföretagandet och den ökande andelen små företag är delvis en spegelbild av att större företag väljer att lägga ut produktion utanför företaget och köpa istället för att ha egna anställda.

Jag vill skärpa till innebörden i citatet och framställa frågorna om sambandet inte bara gäller nyföretagande utan allt företagande, och om reservationen ”delvis” kan strykas?

Två av de valda sektorerna, *byggsektorn* och *finansiell verksamhet och service*, har under senare år haft vikande marknader vilket resulterat i neddragningar av antalet anställda hos stora företag och organisationer och ett ökat utnyttjande av små företag som leverantörer – inte sällan drivna av före detta anställda. De stora företagen tycks skapa sig överlevnad och flexibilitet genom att skjuta osäkerhet till de små. I vissa fall är det fråga om ren volymanpassning, dvs en numerär flexibilitet. I andra är det fråga om renodling och outsourcing av det som inte direkt anses tillhöra kärnverksamheten. Det kan skapa en marknad för en yrkesman/kvinna.

Båda sektorerna innehåller alla Boegenholds nio celler, dvs människor med goda och konkurrenskraftiga kunskaper såväl som sådana som saknar unik kompetens och människor med en stark önskan att bli sin egen såväl som företagare som egentligen helst vill ha en reguljär anställning. Det kan följaktligen, med Schmidts terminologi, i dessa sektorer förekomma både rena självanställningar och professionella företagare. Vilket som är vilket, och den kvantitativa och kvalitativa avvägningen mellan dem, måste avgöras från fall till fall. De statistiska bilderna kan gömma många olika strategier.

Tillverkning och *detaljhandel* är båda mogna sektorer där de stora företagens agerande och förväntningar endast kan mötas av de småföretagare som kan uppträda som ledare och fungera i etablerade nätverk. Särskilt inom detalj-

handeln med sin geografiskt spridda verksamhet och en gräns för enheternas storlek är den sociala förmågan hos företagen ett absolut krav. Detta tycks tillämpligt också på *jordbruket*. Av den framgångsrike företagaren i dessa sektorer krävs förhandlingsförmåga och anpassning snarare än entreprenörskap och nytänkande. En god utbildning och kompetens parat med önskan om att ta ansvar och leda är mera adekvat än en stark frihetslängtan.

Utbildning, vård och omsorg med mera är sektorer med en stark förankring i den offentliga sektorn. Det senaste decenniets förändringar har inneburit att dessa verksamheter utgör en ny marknad för privata aktörer – stora som små. Personer verksamma i dessa sektorer, både i privata och offentliga organisationer, har som regel tillräcklig utbildning. De är professionella och semiprofessionella antingen de är anställda eller egenföretagare. Yrket och uppdraget anses av verksamma inom sektorerna vara viktigare än företags- och ägarformen. Det är framförallt när man tycker sig sakna möjlighet att utöva verksamheten på ett adekvat sätt som man övergår till annan regi. Någon genuin önskan att starta eget för att starta eget tycks inte förekomma. De som tar steget tycks representera grupper som alla har ett stort professionellt kunnande men varierande inställning till företagande (Lindgren 2002, Persson kommande, Sundin 1999, Tillmar kommande). Liksom vad som skrevs ovan kan bara grundliga studier av varje organisation avgöra vilken som är den mest rättvisande beteckningen.

Vilka konsekvenser, om några och för vem, har den utveckling som jag skisserat? Om det är sant att små entreprenörsdrivna företag är en viktig del av en sund ekonomi så är det skisserade negativt. Utrymmet för den typen av företag i en stororganisationsdominerad ekonomi tycks liten. Om det däremot är så att en modern ekonomi kräver en organiserande entreprenör så är slutsatserna mindre säkra. De måste studeras och analyseras mera. Det är t ex oklart hur maktförhållandena mellan olika aktörer och aktörsgrupper utvecklas. Det tycks vara en stor och växande flora av organiserad samverkan på frammarsch som vi ännu inte kan avgöra innebörden av.

Att hålla fast vid gängse indelningar som jag gjort ovan, som bygger på etablerad statistik, kan medföra att vi missar det nya och innovativa som finns i ekonomin. Kanske är det så att nya sektorer och branscher som vi ännu inte urskiljer är på uppgång? Kanske är det också så att vi inte ser det nya i det etablerade? Det kanske finns en mängd av små detaljhandlare som vänder sig till en lokal marknad eller en nisch som lämnas av de stora. Och det kanske finns en flora av små alternativa vårdgivare, rådgivare m m.

En indelning som kan visa sig vara inadekvat och obsolet för att förstå det nuvarande och framtida företagandet och arbetsmarknadsbeteendet, är den mellan företagare och anställda. Att denna skiljelinje visat sig problematisk i praktiken har många individer fått erfara. Det har diskuterats t ex i samband med franchisingkonceptens utförande, inom fackförbund som Vårdförbundet och av myndigheterna, som i Ds 2003:27 som berör kombinationsföretagarnas villkor. Inom

forskningen tycks det fortfarande finnas en ganska skarp linje mellan så kallade arbetsmarknadsforskare och entreprenörsforskare. Det bör ändras – företagande kan ofta ses som ett arbetsmarknadsbeteende.

Det är viktigt att hålla i minnet att många små företag och ett livligt nyföretagande i sig inte är tecken på någonting. Det kan vara ett tecken på att många människor vill och kan starta eget – men det kan också vara ett tecken på att det finns allvarliga brister i ekonomin, på att de stora organisationerna sviktar och på att arbetsmarknaden stagnerar. Små företag är i sig ingen lösning på någonting. Det beror på vilka de små företagen är, vem som startar dem och vem som driver dem samt på vilka villkor de arbetar. Kanske kan inte utvecklingen av företagandet i landet diskuteras som *en* trend – utan som flera parallella? Vi måste fortsätta att spana, speja, diskutera och ifrågasätta. Vad som händer med småföretagandet och med entreprenörskapet är en viktig fråga både för att åstadkomma och upprätthålla en vital ekonomi och en vital demokrati.

Referenslista

- Acs J A (red) (1999) *Are Small Firms Important? Their Role and Impact*. Kluwer Academic, Boston, Mass.
- Andersson R (1983) ”Småföretagspolitik i olika länder” i Lundin R, Glader M & Sundin, E (red) *Små företag i brännpunkten, En bok om företagande, industripolitik och kunskapsutveckling*. Liber förlag, Malmö.
- Bögenhold D (1989) Die Berufspassage in das Unternehmertum. Theoretische und empirische Befunde zum sozialen Process von Firmengründungen. *Zeitschrift für Soziologie*, vol. 18, N0. 4.
- Boegenhold D (1999) ”Germany – the need to differentiate” i Fogden D & Magnusson L (1999) *Entrepreneurship in the European Employment Strategy*. ETUI, Bryssel.
- Bolton J E (1971) *Report on the Committee of Inquiry on Small Firms*. Allen & Unwin, London.
- Ds 2003:27 *Företags- och anställningsformer i förändring*. Regeringskansliet, Näringsdepartementet, Stockholm.
- Ellinge A & Löfstrand P (2002) *VIAM visar världen vägen. Vårdförbundets väg ur Babels hus*. Internationella handelshögskolan i Jönköping, Jönköping.
- Entré. Forskning om entreprenörskap och småföretag*. ESBRI: Stockholm.
- Fogden D & Magnusson L (1999) *Entrepreneurship in the European Employment Strategy*. ETUI, Bryssel.
- Henriksen M (2001) ”Institutionella förutsättningar för entreprenörskap och företags-tillväxt” i Davidsson P, Delmar F & Wiklund J (red) *Tillväxtföretagen i Sverige*. SNS förlag, Stockholm.
- Hjort D (2001) *Rewriting Entrepreneurship – enterprise discourse and entrepreneurship in the case of re-organising, ES*. Doktorsavhandling, Ekonomihögskolan i Växjö University Press, Växjö.

- Holmquist C & Sundin E (2002) *Företagerskan – Om kvinnor och entreprenörskap*. SNS förlag, Stockholm.
- Højrup T (1983) *Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering*. Institutet for Europeisk folkelivsforskning og Statens Byggeforskningsinstitut, Köpenhamn.
- Johannisson B & Landström H (1999) *Images of Entrepreneurship and Small Business. Emergent Swedish Contributions to Academic Research*. Studentlitteratur, Lund.
- Khosravi S (2001) ”Klass och social status bland iranska företagare” i *Marginalisering eller integration – invandrares företagande i svensk retorik och praktik*. NUTEK, Stockholm.
- Landström H (1999) *Entreprenörskapets rötter*. Liber, Malmö.
- Lindgren M (2002) ”Kvinnor och friskolor – kvinnliga entreprenörer och nya livsformer” i Holmquist C & Sundin E *Företagerskan – Om kvinnor och entreprenörskap*. SNS förlag, Stockholm.
- LRF (2000) Lantbrukarnas Riskförbund. Hemsida www.lrf.se. Maj 2003.
- Lundström A & Stevenson L (2001) *Entrepreneurship Policy for the Future*. FSF 2001:3. FSF, Örebro.
- Lundström A & Stevenson L (2002) *On the Road to Entrepreneurship – Volume 1 of the Entrepreneurship Policy for the Future Series*. FSF 2002:2. FSF, Örebro.
- Persson A (kommande) *VIAM-företagarna*. Arbetslivsinstitutet, Stockholm.
- Pettersson K-H (2000) *Det nya företaget. Om den nya ekonomin i ett företagsperspektiv*. Groveda, Göteborg.
- Ramström D (red) (1971) *Mindre företag – problem och villkor*. Studier i företags ekonomi, Umeå universitet, Umeå.
- Ramström D (red) (1975) *Små företag – stora problem*. Norstedts förlag, Stockholm.
- Ramström D m fl (2000) *Soloföretag*. FSF 2000:1. FSF, Örebro.
- Ranhagen M (2002) *Hur påverkas butiksstrukturen av ökad konkurrens – en analys av stormarknadsetableringer*. Forskningsrapport nr 73, Handels utredningsinstitut, Stockholm.
- Schelderup L (1980) *Småforetak i et stordriftssamfunn*. Bergen.
- Schmid H (1999) ”Monitoring the European employment strategy. Entrepreneurship in Denmark” i Fogden D & Magnusson L (1999) *Entrepreneurship in the European Employment Strategy*. ETUI, Bryssel.
- SCB (2001) Statistiska Centralbyrån, *Statistiska bilder av privatiseringen av välfärdstjänster*. SCB, Örebro
- SCB, Statistiska Centralbyrån (2002) *Basfakta 2002. Tabeller ur företagsregistret*. SCB, Örebro.
- SOS, Sveriges Officiella Statistik, S2002:008, *Nyföretagandet i Sverige 2000 och 2001*. Institutet för Tillväxtpolitiska Studier, Östersund.
- SOS, Sveriges Officiella Statistik, S2003:005, *Uppföljning av 1998 års nystartade företag – tre år senare*. Institutet för Tillväxtpolitiska Studier, Östersund.

Statistisk Årsbok 2002

Stevenson L & Lundström A (2001) *Patterns and trend in Entrepreneurship/SME Policy and Practise in Ten Economies – Volume 2 of the Entrepreneurship Policy for the Future Series*. FSF 2001:2. FSF, Örebro.

Stevenson L & Lundström A (2002) *Beyond the Rhetoric – Volume 3 of the Entrepreneurship Policy for the Future Series*. FSF 2002:5. Örebro: FSF.

Sundin E (1999) *Bibliotekarien som startade eget*. FSF (Forum för Småföretagsforskning), Örebro.

Sundin E & Holmquist C (1990) *Kvinnor som företagare. Osynlighet, mångfald, anpassning*. Liber, Malmö.

Supermarket 2000:9.

Tillmar M (kommande) *Nyföretagande inom omsorg i Norrköpings kommun*. Arbetslivsinstitutet, Stockholm.

Wennekers S & Thurik R (1999) "Linking entrepreneurship and economic growth" *Small Business Economics*, 15:27-55.

Östersundsposten Pressklipp, 84 stycken 29/9 1981–20/6 1988.